

הרב איתם הנקין

ירושלים

פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן

משפחתו וצאצאיו

"ומולדתך אשר הולדת אחריהם – לך יהיו". המישה ילדים היו לו למרן רבי יהואל מיכל הלוי עפשטיין זצ"ל: שני בנים ושלוש בנות. המפורסם שבילדיו הוא רבי ברוך עפשטיין בעל ה'תורה תמימה', אך גם אחרים מביניהם היו רבי פעלים, אם בעיסוק בצרכי ציבור באמונה ואם בהפצת תורתו של אביהם על ידי המשיך הדפסת ספריו, ועוד. בשורות הבאות אנסה לסכם ולמצות את הידיעות המבוררות אודות כל אחד מחמשת ילדיו של הערוה"ש, תוך התמקדות בדברים שאינם ידועים לציבור הרחב.

א. בנו רבי ברוך הלוי עפשטיין

על אודות בנו המפורסם של הערוה"ש, רבי ברוך הלוי עפשטיין בעל 'תורה תמימה' ומקור ברוך', כבר נכתב ספר שלם בידי יליד עירו פינסק ר' אהרן זיסקינד תרשיש¹. שם נמצא תיאור רוב הידוע על קורות חייו ופועלו. אמנם, רא"ז תרשיש כתב את רוב דבריו בהסתמך על מקור אחד בלבד, והוא ספרו של רבי ברוך עפשטיין 'מקור ברוך', ולצד זאת מקצת ספרים נפוצים אחרים; מטבע הדברים נחסרו עקב כך לא מעט פרטים אודות רבי ברוך הפזורים בעיתונות התקופה, בספרים שאינם נפוצים – ובכלל זאת ספר הזיכרון עב-הכרס לקהילת פינסק – ואף בארכיונים. בנוסף, הרא"ז תרשיש נקט בגישה הנמנעת מלעמת בין מקורות סותרים כאשר ישנם, מלהפריד בין הבר לתבן ומללבן עניינים שאינם נאמרים במפורש בחומרים הכתובים לפניו². ואף על פי כן, סוף סוף זהו ספר המוקדש לתולדותיו של רבי ברוך בהיקף גדול בהרבה ממה שנוכל להקדיש כאן, וכמובן אין טעם לשנות את הדברים³. לפיכך, להלן אתמקד במה שנוגע לשאלה אחת בלבד, והיא: טיב ואופי קשריו של רבי ברוך עם אביו הערוה"ש⁴.

1 רבי ברוך הלוי אפשטיין, ירושלים תשכ"ז.

2 הרי כמה דוגמאות לנושאים שנותרו עמומים בתולדותיו של רבי ברוך עפשטיין: שאלת תיאור התקופה של לימודיו בוולוז'ין (ראו על כך במאמרי הקודם, "פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן – ימי בוברויסק, תקופת נובוזיבקוב וגיסו הנצי"ב", ישורון כרך כ"ה, תשע"א, עמ' תשי"ב); פועלו במשך השנים בהן שהה בארצות הברית (ובכלל זאת כהונה קצרה כמזכיר 'עזרת תורה'); ואף הנסיבות המדויקות של מותו בגטו בפנסק (על כך ישנו מאמר בכתובים מאת ר' שמריה גרשוני).

3 מה גם שהעיסוק ברבי ברוך עפשטיין ובכתביו קובע מקום לעצמו, בפרט לאור הביקורת הנשמעת מפעם לפעם כלפי מאפיינים שונים בספרו המפורסם 'תורה תמימה' וכלפי האמינות של ספרו הביוגרפי 'מקור ברוך' (ראו על כך בין השאר במאמרי 'הערוך השלחן והצמח צדק בעדשת המקור ברוך', עלוני ממרא גליון 123, תשע"א, עמ' 189-215).

4 אזכיר רק פרט אחד מלבד זאת. והוא שבשנת תרל"ח נעשה הערוה"ש למחותנו של רבי אלעזר משה

מובן מאליו כי במישור האישי התקיימו יחסים קרובים בין הערוה"ש ורבי ברוך – והרי סוף סוף הם היו אב ובנו. הסכמתו החמה של הערוה"ש לספרו של בנו 'תורה תמימה', מעידה היטב על הערכתו לבנו⁵. יתרה מכך, במכתב ששלח הערוה"ש בשנת תר"מ למו"ל קובץ 'יגדיל תורה' (אודסה), הוא המליץ לו שלא לפרסם מאמרי הלכה אלא ממי שיש לו אישור מהרב שבעירו, משום מיגדר מילתא – ובזאת הוא נותן את אישורו לאברך אחד מעירו "שהוא גדול בתורה"⁶, ו"כמו כן של בני הרה"ג האברך ר' ברוך הלוי נ"י יכול להדפיס, כי ראויים להשמע ופרי לבבן הן"⁷. בכמה מכתבים משנותיו האחרונות הערוה"ש אף הזכיר דברים שכתב בנו בספרו 'תורה תמימה' (שנדפס בתרס"ב), ודן בהם לכאן ולכאן⁸.

ואף על פי כן, להלן נצביע על כמה סימנים לכך שבפועל הקשר בין הערוה"ש ובנו רבי ברוך היה רופף יחסית (לעומת המצופה), ומבחינה מסויימת ניתן אף לומר כי התקיים מעין נתק בין מעגלי חייהם של השניים. המחשה בולטת לכך נמצאת בספר הזכרונות של רבי ברוך, 'מקור ברוך': בספר זה מוקדש כמעט כרך שלם לדודו הנצי"ב (רוב חלק ד'), ולעומת

הורוויץ אב"ד פינסק: בנו רבי ברוך, שהיה אז בן שמונה-עשרה, נשא לאשה את בתו של הרא"מ הורוויץ. זכרם של קשרי משפחה אלו בא לידי ביטוי בספרו הגדול של הערוה"ש, שם הוא כותב אגב דין אחד בהלכות כתיבת גיטין: "וכן אמר לי מחו' הגאון רא"מ הלוי הורוויץ אב"ד דפינסק, שגם הוא והגאון ר' מרדכי [זקחיים] ז"ל שהיה לפניו, אין נוהגין כן..." (ערוך השלחן אה"ע, סדר הגט סעיף כ"ט, ובנוסח דומה שם בס"י קכ"ב סעיף ט"ו). ניכר מתוך הדברים הללו שהם נכתבו לפני פטירתו של רבי אלעזר משה בשנת תר"ן; ובאמת אנו מוצאים שהלכות גיטין בספר ערוך השלחן נכתבו במהלך השנים תרמ"ה-תרמ"ו, אותן מזכיר הערוה"ש בתיתו דוגמאות לאופן כתיבת הגט (ראו ערוך השלחן אה"ע ס"י קכ"ו סעיף כ"ו, שם ס"י קכ"ז סעיף מ"ה, ושם בסדר הגט מדינים ההכרחיים, סעיף מ"ה).

5 "ברוך הוא וברוך טעמו, זה בני משוש לבי הרב ר' ברוך שיחי, שנתן אל לבו הדבר הגדול הזה [...] איך באפשרי להוציא הדבר הגדול הזה אם לא בחסד מיוחד ממרום [...] בבינה יתירה אשר בלבו, בחריפות ישרה ובבקיאות נמרצה..." (ההסכמה - מחורף תרס"ב).

6 הלא הוא רבי מרדכי אליהו רבינוביץ, יליד סטויפץ תרט"ו, שלמד בוולוז'ין, ואחר נשואיו ישב כמה שנים בנובהרדוק, למן תרמ"א כיהן כרב בכמה קהילות, ולבסוף בסופופקין הסמוכה לסובלק; חיבר ספרים רבים בהלכה ובדרש, ובהם שו"ת נר למאור (וורשה תרמ"ט), ותורת מרדכי (בילגוריי תרס"ט); לאחר פטירת רבי שמואל סלאנט אף היה מועמד לירושת כיסאו כרבה של ירושלים, אך נפטר בטרם עת בה' אדר תרע"א (ראו: רש"נ גוטליב, אהלי שם, פינסק תרע"ב, עמ' 131-132; ר"מ צינוביץ, אישים וקהילות, ת"א תש"ן, עמ' 264-266; הצפירה ו' אדר תרע"א, גליון 44, עמ' 3; ואכ"מ). יש לציין כי אכן בהתאם להמלצתו של הערוה"ש, דבריו נדפסו כמה פעמים ב'יגדיל תורה' (ראו חוברת ז', תרמ"א, ס"י פ"ג; חוברת ח', תרמ"ג, ס"י ק"א וקי"ד; חוברת ט', תרמ"ד, ס"י קל"ב). עוד על קשריו עם הערוה"ש, ראו ביומנו של האדר"ת, סדר אליהו, ירושלים תשד"מ, עמ' 101; ואזכור נוסף לשהותו בנובהרדוק, בתרל"ח, ראו בספר זכר אבות, ת"א תשנ"ג, עמ' 349 (עיי"ש היטב).

7 כתבי הערוך השלחן, ירושלים תשס"ז, חלק התשובות עמ' נ"ב.

8 ראו שם, חלק התשובות עמ' מ"ט, מכתב משנת תרס"ה, בו כותב הערוה"ש: "ובני הגאון שיחי' בחיבורו תורה תמימה על החומש כתב [...] ואין דעתי נוחה מזה". אזכור נוסף נמצא בדרשה שנשא בשבת שובה תרס"ז: "והקשה בני הגנ"י בחבורו תורה תמימה [...] ויתירך בני הגנ"י..." (ובהמשך מקשה על דבריו; נדפס על ידי רי"מ סגלוביץ, מאסף דרושי, חלק ב', ווילנא תרע"ג, עמ' 107).

זאת לאביו מולידו מוקדשת יריעה קטנה בהרבה – תולדותיו מצטופפות בכמה פרקים (בחלק ג') לצד אוסף חידושים של המחבר, סיפורים על אבות המשפחה ועוד כיוצא בזה. הנפח המופחת שתופס הערוה"ש ב'מקור ברוך' לעומת הנצי"ב, מתבטא לא רק במספר העמודים: קריאה עקבית מעלה שרבי ברוך מתאר את הנצי"ב כדמות משמעותית בחייו הרבה יותר מאשר אביו הערוה"ש⁹.

עובדה זו אינה מפתיעה לכשנתבונן בקורות חייו של רבי ברוך עפשטיין בשנות צעירותו: הוא עזב את בית הוריו בגיל צעיר ביותר, כשהוא עדיין לא בר מצווה, ויצא ללמוד בוולוז'ין אצל דודו הנצי"ב (בסוף תרל"ב או תחילת תרל"ג)¹⁰. בוולוז'ין הוא ישב שנתיים רצופות, ואף כשנטל לעצמו חופשה בת כחודשיים (בגיל ארבע-עשרה בערך) הוא לא נסע להוריו שבנובוזיבוקוב הרחוקה, אלא שהה בוילנא¹¹. נסיעתו הראשונה לבקר בבית הוריו נעשתה רק בסביבות פסח תרל"ה¹², ולאחר מכן חזר לוולוז'ין למשך תקופה ממושכת נוספת, ככל הנראה עד לחתונתו שבתרל"ח¹³. נמצא אפוא שלאורך התקופה הארוכה והמשמעותית של שנות הבחורות והנעורות, בהן מתעצבת נפשו של אדם, נפגש רבי ברוך עם אביו הערוה"ש פעמים ספורות בלבד.

עדות מכיוון אחר לקשר הרופף-יחסית בין הר"ב עפשטיין לאביו הערוה"ש, היא העובדה שלאחר פטירת הערוה"ש, זכויות ההדפסה של כתביו לא נמסרו לבנו זה – על אף שהוא כבר היה בעל ניסיון רב בכתיבה והוצאת ספרים – אלא לאחותו של הלה, בריינה (עליה ראו בהמשך). זאת קרוב לוודאי על פי רצונו של הערוה"ש, וכפי שהגדירה בתו את עצמה כ"יורשת ספרי המחבר".

אזכורי הערוה"ש בספרי בנו

עובדה נוספת המתקשרת לענייננו, היא שבאופן מפתיע רבי ברוך עפשטיין בכתביו התורניים המרובים¹⁴ כמעט לעולם אינו מזכיר את אביו (בכלל) או את ספרו הגדול 'ערוך השלחן' (בפרט); וזאת אף במקום שהיה מתבקש לכאורה לעשות כן, אם מפני שאביו אמר בדיוק כמוהו, ואם לחילופין, מפני שאמר ההפך ממנו! דוגמא לכך, למשל, היא כאשר רבי

9 זאת למרות שבפתיחת החיבור הוא כותב שהספר נועד להיות "זכרונותי על חיי אבא מרי" (מקור ברוך, מבוא, עמ' 2)

10 מקור ברוך, וילנה תרפ"ח, ח"ד עמ' 1737.

11 ראו שם, עמ' 1717.

12 ראו שם עמ' 1704, והשוו שם עמ' 1681. אמנם, הוא כמובן נפגש עם הוריו לכל הפחות בחתונת אחותו בתיה מירל עם דודם הנצי"ב, שהתקיימה בסביבות סיוון תרל"ד (זמן קצר לפני מעבר הערוה"ש ומשפחתו לעיר נובהרדוק; ראו על כך במאמרי הקודם, נזכר לעיל הערה 2).

13 ובהקשר זה גם רא"ז תרשיש עמד על כך שה"בית" הראשון של רבי ברוך לא היה בית הוריו בנובוזיבוקוב או בנובהרדוק, אלא דווקא הבית שהקים בפינסק עם נישואיו.

14 תורה תמימה כמובן, ושאר ספריו: תוספת ברכה, גשמי ברכה, ברוך שאמר ועוד. לגבי מידת אזכור ספר ערוך השלחן, הדברים נכונים גם כאשר לחלקים התורניים של מקור ברוך.

ברוך כותב לעניין "אלו ואלו דברי אלוקים חיים", שהתורה נקראת שירה כי "מכל ערוב הקולות השונות ומשונות יחד, תצא מנגינה יפה וזמרה נאה וערבה"¹⁵ – והרי זה ממש כדברי הערוה"ש המפורסמים בהקדמתו לספרו הגדול (חלק חו"מ), ואף כמעט באותן המילים¹⁶.

על דוגמא מסוג אחר העיר בדורנו רבי עובדיה יוסף שליט"א¹⁷: רבי ברוך התייחס בספר זכרונותיו לפולמוס שהיה בסביבות שנת תרכ"ח אודות שמן הזית המיוצר בצרפת, ששמועות טענו כי מעורב בו שומן חזיר¹⁸; הוא כותב כי מאז הפולמוס כל ירא שמיים נמנע מלאכול שמן, ושאמנם היו שניסו לבדוק את הרכב השמן באמצעים כימיים "אך לא כל הבוחנים באו לעמק השוה בזה, מפני שתכונה אחת לשמן זית ולשומן החזיר בכל טבעם", ולכן הבדיקה הכימית אינה מדויקת דיה. והנה, אביו הערוה"ש התייחס לאותו עניין בדיוק וכתב בהיפך הגמור מדברי בנו¹⁹: "הוא אמנם מעיד כי תחילה "לקול המולה גדולה לא אכלנו" את השמן, אבל לאחר ש"גדולי חכמי הרפואה והרוקחים הגדולים" בדקו את הרכב השמן "כפי חכמת הכימיה" ומצאו שאין בו שום תערובת של שומן, "אז נפסק הקול והתחלנו לאוכלו, וכל המחמיר בזה אינו אלא מן המתמיהין...". החריג כאן אינו רק שהר"ב עפשטיין כותב הוראת איסור על דבר שאביו הקל בו בהדיא²⁰ – אלא שהוא אינו מזכיר כלל את דברי אביו או אף מציין אליהם, והרושם העולה הוא שהם כלל לא היו ידועים לו²¹.

15 מקור ברוך, ח"ד עמ' 1777-1778.

16 דוגמא נוספת הובאה על ידי ר' יונה עמנואל (פרשנים ופוסקים אחרונים בפירושו של הרב ש"ר הירש על התורה, ירושלים תשכ"ב, עמ' ט"ז): רבי ברוך כותב כלימור מחודש ש"לפי המבואר בכ"מ דירושלים יש לה קדושה ומעלה יתירה משאר ערי א"י [...] א"כ לפי"ז יתחייב דעניי ירושלים קודמין לעניי עיר אחרת שבא"י, וזה דבר חדש..." (תורה תמימה, דברים ט"ו אות כ"ב ד"ה ודע) – ואולם כדברים הללו כבר הביא אביו הערוה"ש בשם החת"ם סופר, שעניי ירושלים קודמים לעניי שאר ארץ ישראל (ערוך השלחן יו"ד סי' רנ"א סעיף ח'). אמנם, מן ההכרח לציין כי חלק זה של ערוך השלחן נדפס רק לאחר התורה תמימה.

17 שו"ת יביע אומר, ח"ה יו"ד סי' ט' אות ב'. דברי הערוה"ש מצוטטים שם בשינויים גדולים.

18 מקור ברוך, ח"ד עמ' 1915.

19 ערוך השלחן, יו"ד סי' קי"ד סעיף י"ח.

20 אגב כך יש להעיר כי בשונה מהערוה"ש שהדגיש מה ש"אמרו הקדמונים שאין להגיה שום ספר מספרי התלמוד והפוסקים ע"פ סברת עצמו, דאולי יקום ויפרש פירוש נכון כפי הגירסא הישנה, והרבה צווחו על זה ואמרו דאם לא נראה לת"ח גירסא הכתובה יגיה בפירושו אבל לא בפנים הספר" (ערוך השלחן יו"ד סי' רע"ט סעיף א'), הרי בנו רבי ברוך נקט יד רחבה בהגהות מסברא הנכתבות כקביעה ודאית, וכבר העיר על כך רבי מנחם מנדל כשר (תורה שלמה, כרך כ"ו – פרשת צו, ירושלים תשל"ד, עמ' 301-285) דוגמא בולטת אף יותר, היא הסיפור אודות רבי חיים מוולוז'ין ושאלת חריפותו של הצנון (ראו במאמרי הנזכר לעיל הערה 3, עמ' 207-206), המובא במקור ברוך (חלק ג' עמ' 1165-1169) – ועיקר המעשה כבר נזכר בערוך השלחן (יו"ד סי' צ"ו סעיף י"ג). כאן אין שום היבט של הבדלי דעות או של שאלת אמירת דבר בשם אומרו וכדומה – אדרבא, רבי ברוך מזהיר במפורש שמקור הסיפור הוא אביו – אלא מתבקשת מאד הפניה פשוטה המציינת שאביו הזכיר את המעשה בספרו.

למעשה, בספרו הגדול 'תורה תמימה' מזכיר רבי ברוך את אביו פעמיים – פעמיים בלבד: פעם אחת בעניין אמירת "בפני נכתב ובפני נחתם", לגבי מה שפסק הרמ"א שלכתחילה צריך לומר כן בלשון הקודש והגר"א חלק על זה, וכותב על כך רבי ברוך:

"אמר אבא מרי שליט"א דיש לדברי הרמ"א מקור בגמ', והוא בריש גיטין ג' א', דמפרש שם מאי טעמא לא תקינו חכמים לומר 'בפני נכתב לשמה, בפני נחתם לשמה', משום דאי מפשת ליה דבורא אתא למגזייה (לדלוג ולקטוע דבוריה), ופריך: השתא נמי (כשאומר רק בפני נכתב בלא מלת לשמה) אתא למגזייה, ומשני, חדא מתלת גאיז, חדא מתרי לא גאיז. ר"ל, כשצריך לומר שלש תיבות אפשר לגיז תיבה אחת, אבל בתרי תיבות לא גיז, ע"כ. ולפי"ז לכי תידוק הנה הענין 'בפני נכתב' יתכלכל בשתי תיבות אך ורק בלה"ק לבדו, ובשאר הלשונות לא יתכלכל בפחות משלש תיבות, וא"כ אחרי דבג' תיבות יש חשש שיגיז, לכן לכתחלה צריך שיאמר זה רק בלה"ק, עכ"ד"²².

ואכן דברים דומים מאד כתב הערוה"ש בספרו: "מי שאמר כן, דצריך רק לה"ק, מאיזה טעם אמר; ונ"ל דשפיר אמר, דהנה בש"ס (ג' א') הקשו למ"ד דהטעם משום לשמה, למה לא תקנו לומר 'בפ'נ לשמה ובפ'נ לשמה'? ותרצו דאתי למגזייה, כלומר: אם נרבה עליו דבורים לא יאמר כתקון חכמים, ע"ש. הרי מפורש ששיערו חז"ל שביותר מד' תיבות יוכל ליפול טעות בדבריו; וזהו דבר ידוע שלה"ק הוא לשון שמועט מחזיק את המרובה, משא"כ בכל הלשונות לע"ז, ולכן אם יאמר בפ'נ ובפ'נ בלע"ז יהיה יותר מד' תיבות ויוכל להיות טעות"²³.

הפעם השניה בה נזכר הערוה"ש ב'תורה תמימה', היא לעניין מה שאמרו שכל המועדות בטלים ופורים לא בטל: "ומפי אבא מארי שליט"א שמעתי לפרש, דהכונה היא דבזה חלוק נס פורים מנסי שאר המועדים – יציאת מצרים, מתן תורה וענני כבוד בסכות – דבעוד שהם היו נסים גלויים שאין להסתפק בהם, הנה נס פורים, אע"פ שהכל היה מאת ה', אע"פ כן היה כל ענינו בדרך הטבע, באופן שמי שלבו חלק מאמונת ה' יכול לפרש הכל בדרך הטבע; וזהו שאמר: אם גם נסים גלויים כמו בכל המועדים יפסקו, אבל נסים הכמוסים בדרכי הטבע לעולם לא יבטלו. וכפי שיראה בכל דור ודור המסתכל בהליכות עולם בכלל ובחיי ישראל בפרט"²⁴.

לרבי ברוך ואשתו (שיינה) היו ארבעה ילדים: צילה, פייגל, מאיר ואלעזר משה. על האחרון לא ידוע מאומה ואולי נפטר בגיל צעיר; שתי הבנות התגוררו לאחר נישואיהן בסמוך לאביהן שבפינסק, ונעק"דו בשואה יחד עם משפחותיהן ועם שאר יהודי פינסק; והבן הנותר, מאיר, היגר לפני כן לארצות הברית, וממנו צאצאיו של רבי ברוך הלוי עפשטיין.

22 תורה תמימה, דברים פרק כ"ד הערה כ"א.

23 ערוך השלחן, אה"ע סי' קמ"ב סעיף ל"ד. גם דברים אלו נדפסו רק לאחר התורה תמימה.

24 תורה תמימה. אסתר פרוט ט' הערה מ"ד.

ב. רבי דובער הלוי עפשטיין

רבי דובער עפשטיין, שהיה מבוגר מאחיו רבי ברוך, נולד בבוברויסק במהלך שנות התר"י. לאחר שגדל ועמד ברשות עצמו, כנראה לאחר שהתחתן (ראו בסמוך), הוא עבר להתגורר בוויילנא²⁵, כשהוא שומר משם על קשר עם בית הוריו שבנובהרדוק²⁶. בשנת תרס"ב עלה לירושלים, שם נשא לאשה – קרוב לוודאי בזיווג שני²⁷ – את ליפשא שחור, בתו של בן דודו (ראו בסיום) רבי אלכסנדר זיסקינד שחור.

בירושלים נעשה רבי דובער לעסקן דגול ורב פעלים, שהשתתף במשך השנים במספר גדול של מוסדות ציבוריים בעיר. כבר בשנים הסמוכות לעלייתו הוא היה בין גבאי תלמוד התורה שעל יד ישיבת עץ חיים²⁸, ובהמשך נעשה לאחד מגבאי ישיבת עץ חיים עצמה²⁹; בשנת תרס"ז היה שותף לכמה התארגנויות להקמת מוסדות לאברכים ותלמידי חכמים בירושלים³⁰; למן תרס"ט הוא נמנה על חברי מועצת "אגודת ביאליסטוק" לרכישת אדמות בארץ ישראל על ידי שומרי מצוות³¹, ובהמשך הצטרף לחבורות נוספות של יישוב הארץ³².

25 משם פרסם מאמר תגובה תורני: המגיד כ"ד שבט תרל"ז (ליק, שנה 21 גל' 6) עמ' 57. יצוין כי בשנים הראשונות אחרי עלייתו לארץ ישראל, היה חותם לצד שמו: "מווילנא".

26 ראו לדוגמא חתימתו (לצד אחיו רבי ברוך) בשולי מכתב של גיסם רבי אפרים זלמן שחור חתן הערוה"ש, בהיותם בנובהרדוק בסוף תרל"ט: זכר אבות עמ' 343. ושם בעמ' 356, מכתב שכתב רבי דובער עצמו לקרובו הנ"ל עוד בטרם נשא את אחותו – כלומר לפני תרל"ז – כשגם אז הוא שהה בנובהרדוק.

27 מלבד שכך מסתבר לאור גילו באותה שנה (קרוב לחמישים), הרי שבמודעה שפורסמה בוויילנא בשנת תרע"ג, נמסרה ברכה לנישואיהם של בנימין ב"ר אלכסנדר זיסל אוסטרובסקי מסלוצק, עם סופיה עפשטיין, "נכדת הגאון הנודע ר' יחיאל מיכל עפשטיין זצ"ל האבד"ק נאוואהרודאק" (הזמן ג' טבת תרע"ג, גליון 266, עמ' השער). מאחר שבנותיו של רבי ברוך עפשטיין נקראו – כאמור לעיל – צילה (ססיליה) וציפורה (פייגל), הרי שאין ספק כי סופיה זו היתה בת בנו האחר של הערוה"ש, רבי דובער, שכבר היה אז בירושלים; ובתו זו, כמתברר, נותרה בליטא. אמנם לא הצלחתי למצוא כל מידע על אשתו הראשונה של רבי דובער (ממנה נולדה בת זו).

28 חבצלת כ' סיוון תרס"ה, גליון 27, עמ' 208.

29 כפי שמזכיר בשנת תרע"ג אחיינו ר' דוד וולברנסקי (לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה, וורשה תרע"ג, עמ' י"ג), וראו עוד להלן.

30 באייר תרס"ז הוא פתח את האסיפה בעניין "ייסוד מרכז ציבורי לבני תורה" (חבצלת י"ט אייר תרס"ז, שנה 37 גליון 28, עמ' 215), וכעבור חודש הוא פתח גם את אסיפת ייסוד "בית ועד לחכמים" (חבצלת כ"ה סיוון תרס"ז, עמ' 262). ראו גם בספרו של הרמ"מ פרוש, בתוך החומות, ירושלים תש"ז, עמ' 60, 84-85.

31 ראו אגרות הראי"ה חלק א', ירושלים תשכ"ב, עמ' שפ"ב; שם חתום רבי דובער על מסמך המסדיר את התנהלות המושבות, כפי שהוחלט באסיפת המועצה בביתו של הגראי"ה קוק, ושם חתומים שאר חברי אותה מועצה (ובהם לדוגמא רבי יואל משה סלומון).

32 ראו איגרות הראי"ה חלק ב', עמ' שמ"א (שם חתם לצד הגראי"ה קוק על כתב ייסוד אגודת "אגודת שבח הארץ"), ושם עוד בעמ' רל"ט. ישנה אף איגרת ששלח אליו הגראי"ה קוק מלונדון, בקיץ תרע"ח, בענייני ייסוד הסתדרות "דגל ירושלים" (איגרות הראי"ה חלק ג', עמ' ר"א).

ישנה ידיעה הגורסת כי כאשר נפטר הערוה"ש בשלהי חורף תרס"ח, ביקשו בני נובהרדוק מבנו רבי דובער לבוא לכהן ברבנות על כיסא אביו – "והוא סרב בהחלט. חביבה היתה לו ישיבתו בארץ ישראל – ויסורים בה – מהרבנות הגדולה והחשובה בנובהרדוק"³³. בין כך ובין כך, כשפרסמו רבני ירושלים לקראת שנת השמיטה תר"ע כרוז המתנגד ל"היתר המכירה", הופיע גם רבי דובער בין החתומים³⁴. מאוחר יותר, כשנוסדה "אגודת ישראל", היה נמנה על המקימים את הסניף שלה בירושלים³⁵, ובתחילת שנות התר"פ אף כיהן כיו"ר הסניף³⁶.

גם בתקופה הקשה של מחמת העולם הראשונה, אז מתו מרעב רבים מיהודי ירושלים, המשיך רבי דובער לשאת בתפקידים ציבוריים, הקשורים בין השאר לסעד ותמיכה בבני ירושלים לעדותיהם³⁷. לאחר המלחמה הוא נמנה זמן מה על חברי "ועד העיר האשכנזי" שהוקם בתרע"ח³⁸, ובמקביל הוסיף לכהן כגבאי בישיבת עץ חיים המתחדשת³⁹, כמו גם מוסדות נוספים, בהם בייחוד בית היתומים מייסודו של מהרי"ל דיסקין (בו הוא כיהן כגבאי וכסגן-נשיא⁴⁰), וכן חברת הגמ"ח "שערי חסד"⁴¹. במשך שנות התר"פ הוא נטל חלק בענייני ציבור נוספים בירושלים, כשהוא כבר בן למעלה משבעים⁴², ובשלהי חייו עוד הספיק להימנות על מייסדי ה"חברה להתאכרות [=מלשון איכרים, עובדי אדמה] בני הישיבות", לצד הגראי"ה קוק ורבנים נוספים⁴³.

33 דואר היום כ"ח ניסן תרצ"א, גליון 158, עמ' 3 (הכתוב: "הלוי שכטר). אין בידינו מידע נוסף אודות טענה זו, אך גם אין לשלול אותה בהכרח, לאור העובדה כי כהונת רבה של נובהרדוק התמלאה רק שלושת רבעי שנה לאחר פטירת הערוה"ש, ובינתיים אכן נפוצו שמועות על מגעים עם רבנים שונים (ראו למשל בספר איגרות לראי"ה, ירושלים תש"ן, עמ' רצ"ו; ואין כאן המקום להאריך).

34 חבצלת י"ד טבת תר"ע, עמוד השער.

35 בתוך החומות, עמ' 209; ומזכיר זאת אפילו רי"ל מיימון (שרי המאה חלק ו', ירושלים תש"ך, עמ' 118).

36 ראו בין השאר: הדרך, שנה ראשונה גליון ו'-ז', אדר-ניסן תר"פ, עמ' 73; דואר היום כ"ה אלול תרפ"א, גליון 305, עמ' 3; דואר היום כ"ד טבת תרפ"ב, גליון 86, עמ' 3.

37 ראו מכתבו של דוד ילין (ועוד) לרבי דובער, מאייר תרע"ו, בבקשת סיוע לקהילת בני תימן שבעיר לאור התפשטות מחלות ושאר מצוקות: יוסף טובי, הקהילה התימנית בירושלים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 224. ראו גם דואר היום כ"ד כסלו תרפ"ב, גליון 60, עמ' 3.

38 ראו בקובץ שרגאי כרך ד', ירושלים תשנ"ג, עמ' 56; ובספרו של רש"ז זוננפלד, האיש על החומה, כרך ג', ירושלים תשס"ו, עמ' 113.

39 כפי שמציין רבי ישעיהו זאב וינוגרד, שערי זיו ח"א, ירושלים תש"ז, בהקדמה (עמ' 4).

40 במכתב ברכה לקרן היתומים שע"י אגודת ישראל לקראת ראש השנה תרפ"ט, מטעם בית היתומים, חתם רבי דובער כאחד משלושת גבאי המוסד, ואחריו חתמו רבי אליהו קלצקין ורבי יוסף חיים זוננפלד (צילום המסמך שמור ביד). ראו גם הודעתו בשם בית היתומים, בעיתון דואר היום י"א אב תרפ"ב, גליון 241, עמ' 3.

41 ראו גם בקובץ קול תורה שנה א' חוברת ו'-ח' (תר"ץ), עמ' ע"ט; ספר תועפות ראם (תולדות רבי אליהו ראם), ירושלים תשס"ז, עמ' 188-189; ועוד.

42 ראו בין השאר בספרו של בנימין קלוגר, מן המקור, כרך ב', ירושלים תשמ"מ, עמ' 144; ובספרו של ר"מ פרוש, שרשרת הדורות בתקופות הסוערות, כרך ג', ירושלים תשס"א, עמ' 50.

43 דואר היום י"ג אייר תר"ץ, גליון 183, עמ' 5. בנשיאות החברה כיהן הגראי"ה קוק; בדף קבלה של חברה זו (שצילומו נמצא אצלי). חתומים השניים יחד כשרבי דובער מוגדר "מזכיר הכבוד".

רבי דובער נפטר למחרת חג הפסח, כ"ב ניסן תרצ"א, כאשר לא כהתה עינו ולא נס ליחו, וכפי שתואר בידיעה שפורסמה בתום ה'שבעה' לפטירתו: "בשנות השבעים [לחייו] היה עובד את עבודת הלב שלו [...] עוד בשמחת בית השואבה חוהמ"ס שעבר ראינוהו אוהו בידי היתומים הקטנים בני חמש ושש שנים, ומרקד עמהם במעגל לשמחת ולמשוש לבם – וכעת הנה ראינוהם הולכים ומבכים אחרי מטתו..."⁴⁴. הוא נטמן בסמוך לקברי הנביאים שבשיפולי הר הזיתים.

על צאצאיו של רבי דובער מאשתו הראשונה (לפי המובא לעיל), למשל מבתו הנזכרת לבית אוסטרובסקי, לא נודע לי דבר. מאשתו השנייה, ליפשא לבית שחור, נולדו לו בנים בירושלים ומהם צאצאים וצאצאי צאצאים.

ג. בתו הרבנית בריינה וולברנסקי

בריינה, בתו של הערוה"ש, היתה כפי הנראה מבוגרת מאחיה רבי ברוך וצעירה מרבי דובער. בתחילת תרל"ז היא התחתנה עם רבי אפרים זלמן וורהפטיג-שחור (ממשפחת שחור הידועה, שהערוה"ש כבר היה קרוב לה דרך אשתו; וראו עוד בהמשך), שהיה עד אז תלמיד בישיבת וולוז'ין⁴⁵. בשנים שלאחר החתונה הם התגוררו בנובהרדוק כשרבי אפרים זלמן סמוך על שולחן הערוה"ש, ובאותה תקופה (לקראת סוף שנות התר"ל) נולדה להם בת, שנקראה בשם ראשקה – על שם סבתה, אמו של הערוה"ש. אמנם לדאבון לב, רבי אפרים זלמן נפטר בדמי ימיו; לאחר פטירתו דאג הערוה"ש באופן אישי לנכדתו היתומה, ראשקה, בפרט בכל הנוגע לנישואיה⁴⁶.

שנים מספר לאחר פטירת בעלה הראשון, נישאה בריינה בזיווג שני לרבי משה צבי וולברנסקי, שהיה רבה של העיירה סקידל (הסמוכה להורודנא)⁴⁷. להם נולד בשנת תרמ"ט בן בשם צוד

44 דואר היום כ"ח ניסן תרצ"א, גליון 158, עמ' 3. ושם תיאור רחב לדמותו.

45 ראו מכתב הערוה"ש לחתנו-לעתיד, מאב תרל"ו, זמן לא רב לפני החתונה: כתבי הערוך השלחן סי' נ"ד. מכתבים אליו מגיסי רבי דובער ורבי ברוך, נדפסו בזכר אבות עמ' 358-359. אגב אציין כי חדרות של רבי אפרים זלמן נדפס בקובץ יגדיל תורה (אודסה) חוברת ה', תר"מ, סי' נ"ה.

46 כפי שהתבטא במכתביו לאחיו של הרא"ז – דודה של ראשקה – רבי יוסף דוד שחור, בשנים תרס"ג-תרס"ד: "ועתה כל מעייני לעשות נכבדות כבודות לנכדתי בת אחיו, השולמית המשכלת ראשקה לעב[ו]ת..." (כתבי הערוך השלחן סי' ק"ח); "נכדתי בת אחיו השולמית ראשק' תי, זה כמה שבועות שנדרשה מנכדי החריף ר' מאיר ברלין וכו' ואשתו שתבוא אליהן למואוויאנו, ואני גם עתה היא שם ותתעלס עמם, ויכול להיות שיעלה שם לפניי איזה עניין, ואם יתן ה' בטח נודיע לכתרה" (זכר אבות, עמ' 289; פיסקה זו נשמטה מכתבי הערוך השלחן סי' נ"ג, וראו מה שהערתי במאמרי, "כתבי הערוך השלחן – ביקורת ספר", עלוני ממרא גליון 121, תשס"ח, עמ' 166-167); "כלולות נכדתי, בת אחיו הג' ז"ל, ממשמשים ובאים... ועוד אודיע לחביבי, ובטח ירצה לשוב לשוב לכבוד אחיו, חתני הה"ג ז"ל. והמקום המוגבל הוא בבראנאוויץ" (שם סי' מ"ב). אגב, במכתב מוקדם יותר ששלח הערוה"ש לרי"ד שחור בעש"ק נצבים תרנ"ג, הצטרפה הנערה ראשקה בשולי המכתב אחר דברי סבה (זכר אבות שם).

47 מן הצד נציין כי שמו מופיע בין השאר ברשימת המנויים (פרענומראנטיין) לערוך השלחן חר"מ ח"א מהדורת תרנ"ג.

(עליו ראו בהמשך). ואמנם לדאבון לב, אף רבי משה צבי נפטר על פני אשתו בריינה – ועל פני חותנו הערוה"ש – בכ"ב טבת תרס"א⁴⁸. לאחר הפטירה חזרה אלמנתו לגור בסמוך לאביה, בנובהרדוק, יחד עם בנה הנזכר; אולי בשל קירבתה לאביה הערוה"ש בשנות חייו האחרונות, זכתה היא כאמור לרשת ממנו את זכויות ההדפסה של כל כתביו ובראשם ספר ערוך השלחן.

הדפסת ספרי הערוה"ש אחר פטירתו

בכרך הראשון שנדפס לאחר פטירת הערוה"ש – והוא החלק האחרון של ערוך השלחן אורח חיים, וורשה תרס"ט, נחתם בשער "ממני יחיאל מיכל בהרב ר' אהרן הלוי עפשטיין זצ"ל שהי' אב"ד נאוהרדק" – כלומר שהערוה"ש עוד התחיל להתעסק בהדפסתו, אך לא הספיק לסיימה, וככתוב עוד על השער "הובא לביה"ד בהוצאות יורשי הגאון המחבר". כאן נכתב בלשון רבים, אבל במודעות שפורסמו בעיתונות עם יציאת הספר, נמסרו (ברוסית) שמה וכתובתה של בריינה לבדה, המספרת (בעברית) כי הספרים "נמצאים למכירה רק אצלי – עתה יצא לאור חלק האחרון של או"ח..."⁴⁹.

מאז והלאה, בכל ספרי ערוך השלחן שנדפסו משנת תרע"א ואילך, נכתב על השער כי הם יוצאים לאור על ידי בתו הרבנית בריינה. מלבד עצם ההדפסה פרסמה הבת מפעם לפעם הודעות על יציאת הכרכים מן הדפוס; ובמודעה משנת תרע"ב הוסיפה: "ספרי עה"ש ב"ה נתפשטו בכל תפוצות ישראל ונמכרו בעשרת אלפי עקז' בכל אירופה, אסיה ואמריקה. נחשב כאחד מספרי הפוסקים שסומכים עליו להלכה ומורין כן. אנו מבקשים בזה את כל מוקירי וחובבי ספרי עה"ש שכבר רכשו את החלקים שיצאו לאור עד עתה על יו"ד חו"מ או"ח ואהע"ז, שיודיעו לנו את אדריסותיהם בהקדם היותר אפשרי"⁵⁰.

לאחר מלחמת העולם ותהפוכותיה, בשנת תרפ"ג, החלה בריינה בהדפסה חוזרת של כרכי ערוך השלחן, זאת בסיועו של בנה רבי דוד, שהתגורר אז בניו יורק וגייס משם כספים להדפסה. בצעד שהיה כנראה נכון לשעתו, היא בחרה להדפיס קודם כל את החלקים שיצאו בעבר. (אף על פי שבאמתחתה היא החזיקה גם את כתבי היד של החלקים שטרם נדפסו). הטעם

48 כנזכר למחרת בהצפירה כ"ג טבת תרס"א, גליון 1, עמ' 2. אגב, ברשימת התולדות הקצרה שפרסם רבי יעקב קוסובסקי-שחור בישורון כרך ט"ו, תשס"ה, עמ' תת"י, נאמר כי רבי משה צבי הינו מח"ס שו"ת שאל וענה וספר תורת משה על ב"ק. המקור הוא דברי בנו רבי דוד וולברנסקי, לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה, עמ' י"ג; אלא שמן ההכרח לציין כי בפועל ספרים אלה לא זכו לראות את אור הדפוס.

49 הד הזמן' ד' ניסן תרס"ט, גליון 6 עמ' 4. עוד לפני כן, בקיץ תרס"ח, פורסמו כמה וכמה מודעות המבשרות כי כרכי ערוך השלחן שכבר נדפסו בעבר "נמצא להמכר רק אצל בתו הרבנית..." (לדוגמא: הד הזמן' י"ד סיוון תרס"ט, עמ' 3; וכן כ"א ניסן תרס"ח, עמ' 4).

50 הזמן' י"ט ניסן תרע"ב, גליון 68, עמ' 6. במודעה מקבילה נוסף כי "עד היום כבר יצאו לאור עה"ש ב"א כרכים גדולים..." (הצפירה י"א ניסן תרע"ב, גליון 65, עמ' 4). במודעה אחרת, מתרע"ד, כתבה בריינה על הספר ערוך השלחן "שידוע כבר מהותו לכל מורי הוראות, ובצדק יאמר כי מהם יסד ומהם פנה לכל מוקירי ואוהבי משנה והלכה ברורה במקום אחד. ויען כי רבו הדורשים מחירם, אודיע..." (הצפירה כ"ו ניסן תרע"ד, גליון 81, עמ' 4).

לבחירה זו היה כפול: ראשית, כמה מכרכי ערוך השלחן שכבר נדפסו עסקו בהלכות שכיחות מאד, כמו הלכות שחיטה וטריפות ביו"ד והלכות שבת באו"ח, והיה להם דרישה מרובה מצד רבנים ומורי הוראה, ולכן הורגש בייחוד הצורך בהדפסתם החוזרת אחר שאזלו מן השוק. שנית, זול ופשוט בהרבה להדפיס שוב בדפוס סטריאוטיפי (וכיו"ב) ספר שכבר נדפס בעבר מאשר להכין לדפוס ספר חדש מכתב יד. אפשר כי בשל טעם אחרון זה, ה"בחירה" להדפיס דווקא את מה שכבר נדפס היתה למעשה כורח המציאות.

מכל מקום, מסתבר כי כרך אחד חדש של ערוך השלחן הצליחה בריינה בכל זאת להדפיס מכתב היד, והוא השליש האחרון של יורה דעה (סי' ר"מ-ת"ג), שנדפס בוויילנא בשלושה קונטרסים לאורך שנת תרפ"ה. עד לשנת תרצ"א הספיקה בריינה להדפיס חמישה עשר כרכים, שהכילו את כל חלקי ערוך השלחן שנדפסו בשנים תרמ"ד-תרס"ט; בשלב זה היא כבר החלה להתכונן להדפסת חלקי ערוך השלחן שטרם נדפסו עד כה – אולם באותו זמן נפטר על פניה גם בנה הנזכר, וכבר לא נותרו בידה אמצעים לממן הדפסת כרכים חדשים (דבר שהינו כאמור יקר בהרבה לעומת הדפסה חוזרת של כרכים קיימים). בשנות חייה האחרונות, אפוא, היא לא הדפיסה אלא מהדורות נוספות של ערוך השלחן אורח חיים (בנובהרדוק תרצ"ג-תרצ"ז).

אותו בן, נכדו של הערוה"ש רבי [יוסף חיים]⁵¹ דוד וולברנסקי, הספיק בשבתו בנובהרדוק כאברך צעיר להשתתף בכתיבת הספר 'לקורות עיר נאווהרדאק ורבניה', ורשה תרע"ג, לצד "הסנדלר מראסיין" ר' משה מרקוביץ (אותו הכיר בהיות שניהם ילידי סקידל). מאוחר יותר, בתום מלחמת העולם הראשונה, היגר רבי דוד לארצות הברית, ושם נתמנה לרב בית המדרש הגדול דאנשי ספרד בברונקס שבניו יורק. בתקופה זו הוא עמד בקשרי הלכה עם רבנים שונים מסיביות ניו יורק⁵², עד שנפטר כאמור על פני אמו בכ"ה טבת תרצ"א, והוא בן ארבעים ושתיים שנה בלבד, כשהוא אינו זוכה להשאיר אחריו זש"ק⁵³. אלמנתו, הרבנית שרה וולברנסקי, המשיכה אחריו לשמש כמפיצת ספרי ערוך השלחן בארצות הברית⁵⁴.

בגב שער מהדורת ווילנא תרצ"א של ערוך השלחן (אה"ע סימנים קנ"ה-קע"ח), הדפיסה בריינה קינה קורעת לב על בנה הנפטר, ועל בעליה שחלפו מן העולם, ועל עצמה שלא תזכה להשאיר בעולם צאצאים פרי בטנה, ועל צוואת אביה הערוה"ש שלא תוכל עוד להגשימה:

51 שמות אלה, המופיעים לגבי רק בתקופתו שבארה"ב, נוספו לו כנראה עקב מחלה.

52 מכתב ממנו נדפס בספרו של רבי מנחם הכהן ריזיקוב, תורת הכהנים, ניו יורק תש"ח, סי' פ"ה; ומכתב אליו מאת רבי אלעזר מאיר פרייל, נדפס בספרו של הלה, המאור, ח"א סי' ל"ג (שם הוא קורא לו "ש"ב"; אולי קירבה זו היתה דרך אשתו של רבי דוד, הנזכרת להלן).

53 ראו בספרו של רב"צ אייזנשטדט, דורות האחרונים, ספר שני, א-ל, ניו יורק תרצ"ז, טור 69-70; הוא מתאר את רבי דוד כ"הרב הגאון החריף ומופלא במדות ודרשן מצויין" (והוא אף קורא לערוה"ש "שארנו" – ואיני יודע הא כיצד). התאריך המובא בדורות האחרונים (וכן במליצי אש) הוא א' שבט תר"ץ, אולם התאריך שהעתקנו למעלה נכתב על ידי אמו של רבי דוד, ואין אפוא ספק בנכונותו.

54 כפי שמבשרת מודעה בקובץ הפרדס שנה ה' חוברת ז', תשרי תרצ"ב, עמ' 26.

"לזכר עולם יהיה צדיק, הוא בני יקירי, בבת עיני, גאון וחכם, בעל מדות טובות וי"א, מוהר"ר דוד וואלאברנסקי ז"ל, הוא דמות דיוקנו של אביו הגאון ר' משה וואלאברנסקי ז"ל הרב דסקידל, אשר השאיר לי בני זה באלמנותי לגדלו ולחנכו. טפחתיו ורבתיו בבית הורי ז"ל, על ברכי א"א הגאון הותיק הרי"מ הלוי עפשטיין זצ"ל בעל המחבר ערוך השלחן אב"ד בנאווארדאק.

והנה נוטל ממני עטרת ראשי, זה הוא בני חביבי ר' דוד ז"ל בחצי ימיו ביום כ"ה טבת תרצ"א בשרתו בקודש לרב בפרור עיר נויאר, בראנקס, באמעריקא. נשארתי שכולה וגדלמודה, בלי משען ועוזר, אוי לי על שברי, נחלה מנח, ואיך אנחם. ואם אובה להתנחם בעניי, בזה כי צדיק ה' בכל דרכיו, ה' נתן וה' לקח, יהי שמו מבורך, וברוך דיין אמת.

על אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי, כי נוטל ממני העוזר והעוזב למלאות צואת א"א זצ"ל הקדושה לי, בזה אשר השאיר לי הדפסת ספריו ערוך השלחן להוציאם לאור, ואשר ב"ה ט"ו חלקים כבר יצאו לאור על ידי, ועוד ד' חלקים המה מונחים בכתובים, מסודרים לדפוס: ג' חלקים על יורה דעה, וחלק אחד על אה"ע. ועוד חלק שני מספק אור לישירים על ספר הישר לר"ת ז"ל.

ועתה לא יתנני מנוחה, איך אוכל למלאות צואת א"א זצ"ל, אשר רבים מרבנים משתוקקים ומבקשים ממני להדפיסם, כי רק זה בני יקירי ר' דוד ז"ל הי' לי למשען בזה, וזה הי' ג"כ מקור מחייתנו. מי יתן כי ימצא איש נדיב בישראל אשר יאבה לזכות לי בזה לעזרני, לא בנדבה ח"ו, רק בהלואת כסף בלי מרבית. שם עולם אתן לו, לחוק את שמו על שערי הספרים. וזכות הצדיק א"א זצ"ל יעמוד לו בכל אשר יפנה, והדיין אלמנות ואבי היתומים ישלם לו כגמולו. וזכרונם הקדוש של בעלי הגאון ר' משה ז"ל ובני הגאון ר' דוד ז"ל, יהיו לברכה, וזכותם יעמוד נצח לנו ולכ"י. תנצ"בה" 55

בריינה בת הערוה"ש המשיכה לחיות בנובהרדוק את שארית ימיה. מפעל אחד חשוב בו עסקה בזקנותה – בנוסף להדפסת ספרי אביה – הוא בית היתומים שהוקם בנובהרדוק מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה⁵⁶; בריינה היתה חברה בהנהלתו במשך שנים על שנים, ככל הנראה עד סמוך לפטירתה (ואפשר כי נעקד"ה בשואה).

55 כפי שאנו יודעים כיום מגורל הדפסתם של ספרי ערוך השלחן, תקוותה של בריינה כי ימצא תורם הגון לגאולת כתבי היד לא זכתה לצאת אל הפועל. אמנם שריד אחד נותר לפליטה: בערוב ימיה, וככל הנראה בצר לה על שלא תצליח להדפיס את הכתבים כצוואת אביה, שלחה בריינה אל אחיינה רבי מאיר ברלין (בר-אילן) תכריך כתבים אחד ובו הלכות נדרים ושבעות (יורה דעה ר"ג-רל"ט); שני דורות אחר כך, בשנת תשנ"א, יצא לאור חלק זה של ערוך השלחן (שנשמר בידי בני המשפחה שבארץ ישראל), בהשתדלותו של רבי שמחה פישביין מניו ג'רזי. בנוסף הוציא הר"מ בר-אילן בעצמו את הכרכים הראשונים של 'ערוך השלחן העתידי' (תרח"צ), ושאר חלקי ספר זה הושלמו לאחר פטירתו.

56 אודות בית היתומים בנובהרדוק ראו: אליהו גומנר. 15 יאר קינדערהיים איז נאוואגרודאק. נובהרדוק 1933.

לבריינה היתה כאמור בת אחת מזיווגה הראשון: ראשקה בת אפרים זלמן שחור. למרבה הפלא, אף שבת זו נתגדלה בבית סבה הערוה"ש, ועניין חתונתה נזכר בכמה איגרות שלו, למרות זאת לא עלה בידי לברר את זהות האדם עמו התחתנה, וממילא כך גם לעניין ילדיה (אם היו), ואיננו יודעים האם זכתה בריינה בת הערוה"ש לשם ושארית מבת זו.

ד. בתו הרבנית בתיה מרים ברלין

במאמרי הקודם ב'ישורון' אודות הערוה"ש⁵⁷, כבר הזכרתי את נישואיה של בת הערוה"ש בתיה מרים (מירל) עם דודה הנצי"ב; ואמנם תיארתי שם את הדברים בקיצור נמרץ, וכאן אשנה אותם ביתר הרחבה וכפי סדרם.

בתיה מירל נולדה בבוברויסק לקראת אמצע שנות התר"י (כדלהלן), כנראה לפני אחיה רבי דובער. בסביבות שנת תרכ"ד עבר הערוה"ש לעיירה נובוזיבקוב, ושם גדלה בתו כנערה. במחצית הראשונה של שנות התר"ל, כשהיא כבת שמונה-עשרה, נישאה בתיה מירל לצעיר בן משפחת עשירים מהעיר צ'רניגוב – בירת המחוז בו היתה נובוזיבקוב; אולם נישואין אלה לא עלו יפה, והיא "נתגרשה ממנו לאחר כמה חודשים" כלשון בנה רבי מאיר ברלין (בר-אילן). המספר כי סיבת הגירושין היתה מפני שאותו בחור הבטיח תחילה להקדיש את עצמו ללימוד תורה, אולם בפועל לא עמד בדיבורו. הוא מוסיף ומספר כי הגירושין לא היו לרצון בעלה והוריו, כך שתחילה היא עזבה את הבית באופן עצמאי, וכיוון שבמצב שכזה "על פי חוקי הארץ במדינת רוסיה אז, היה הבעל יכול לדרוש את אשתו על ידי המשטרה", היא נאלצה להסתתר ואף להימנע מביקור בבית הוריה – עד שלבסוף עלה בידה להשיג גט⁵⁸. "כמובן, אביה הגדול היה מצטער מאוד על גורלה..."⁵⁹ של בתו הצעירה, וביקש למצוא לה שידוך מתאים

השידוך עם הנצי"ב

מכאן אנו מוצאים שתי גירסאות לגבי נסיבות שידוכה של בתיה מירל עם דודה הנצי"ב (שבאותה תקופה התאלמן מאשתו הראשונה, ריינא בתיה בת רבי איצ'לה מוולוז'ין). הגירסה האחת היא של י"ל מיימון, הכותב ששמע על כך ישירות מבעלת המעשה "כשעזבה באמריקה את בנה הרב מאיר ברלין ונסעה איתי יחד [בספינה] לארץ ישראל"⁶⁰. לדבריו, בעקבות צירוף

בעמ' 18 נזכרת בריינה כחברת ההנהלה, ובתמונה משנת תרצ"ג המובאת בעמ' 31, בה מצולמים אנשי ההנהלה לצד חניכים ובוגרים, הקשישה היושבת במרכז הינה "רביצן בריינע וואלאברנסקי" – שתווי פניה דומים להפליא הן לאלה של אחיה רבי ברוך, הן לאלה של אביה הערוה"ש, ואף לאלה של אחותה בתיה מירל (תמונה נוספת נדפסה שם בעמ' 33). עוד על בית היתומים, ראו בספרו של יהושע יפה, בגיטו נובוגרודק ובתנועה הפרטיזנית, ת"א תשמ"ט, עמ' 25-28.

57 לעיל הערה 2 (בעמ' תשי"א שם). ראו בפרט בהערה 114 שם.

58 רבן של ישראל, ניו יורק תש"ג, עמ' 126-127, וראו גם: מוולוז'ין עד ירושלים, מהדורת ת"א תשל"א, עמ' 120.

59 הר"מ בר-אילן מתאר שהערוה"ש ואשתו הביטו על בתם, בעקבות המעשה, "כעל פורצת גדרו של עולם, לעזוב הון ועושר ובית מלא כל טוב בלעדי סבה נכונה", אך היא הודיעה להם שתתחתן רק עם תלמיד חכם (רבן של ישראל, שם).

60 למען ציון לא אחשה, ירושלים תשי"ד, עמ' 110. לגרסה דומה אך חלקית, ראו שרי המאה, חלק ו' עמ'

האירועים של התאלמנות הנצי"ב מחד וגירושי בתייה מירל מאידך, עלה בדעתו של אחיה הצעיר, רבי ברוך שכזכור התגורר אז אצל דודו הנצי"ב, לשדך את השניים יחד – "וכשבא לימות החגים לבית אביו בנווהרדוק הציע לפניו בחשאי את הצעתו זו"⁶¹. י"ל מיימון מתאר כי "מורי ורבי ר' יחיאל מיכל, שמלבד גאונותו בהלכה היה גם מכיר הליכות בני אדם ודרכי חייהם, לא היה יכול להחליט בנפשו להשיא את בתו הצעירה למי שהוא גדול ממנה בשלושים שנה בערך, אבל בנו ר' ברוך התעקש ורצה דווקא כי השידוך הזה יצא אל הפועל"⁶²; לפיכך הוחלט לשאול את הנערה עצמה – וזו הסכימה מייד להצעה.

דא עקא, כשרבי ברוך עפשטיין עצמו מספר – בדרך אגב – על נישואיה של אחותו לדודם הנצי"ב, אין הוא מזכיר ולו ברמז שהיה לו חלק בשידוכם של השניים⁶³. ואכן, גירסה אחרת מוסר בנם הנזכר של בתייה-מירל והנצי"ב, רבי מאיר בר-אילן⁶⁴. לדבריו, מי שהעלה את רעיון שידוכו של הנצי"ב עם בתייה-מירל, היה אחד ה"משולחים" של ישיבת וולוז'ין, אדם בשם ר' דוב מסלוצק; משולח זה הרפה להזדמן לביתו של הערוה"ש בנובוזיבוקוב, ובשלב מסוים – לאור הנסיבות הנזכרות – העלה בפניו את הצעת השידוך הנזכרת. גם הר"מ בר-אילן מספר כי הוריה של בתייה-מירל התייחסו לכך תחילה כאל רעיון תמוה, ואילו היא עצמה חפצה בכך מייד. הוא מוסיף ומספר שכאשר חזר המשולח לוולוז'ין והעלה את ההצעה בפני הנצי"ב, אף הלה נטה תחילה לדחות הצעה זו – אך אותו משולח לא הרפה, והוסיף להפציר בשני הצדדים.

כיצד ניתן ליישב את שתי הגירסאות הללו? לאמיתו של דבר, ההפרש ביניהן אינו כה גדול⁶⁵. הפרט העיקרי השנוי במחלוקת הוא זהותו של השדכן – מציע הרעיון ומבצעו בפועל: רבי ברוך עפשטיין או ר' דוב מסלוצק? על פניו, האפשרות הראשונה הריהי סבירה יותר: קשה להניח כי אדם שאינו קרוב-משפחה של אף אחד מן הצדדים, ואינו מכיר היטב את הנפשות הפועלות, יעיז להעלות מיוזמתו (או אף יהגה במוחו) הצעת שידוך של ראש ישיבה וותיק (בן חמישים ושבע) בעל נכדים ונינים, עם אחייניתו הצעירה ממנו בהרבה, שזה עתה נתגרשה. מאידך, בלתי סביר כי נער צעיר בן ארבע-עשרה הוא שיעשה את כל מאמצי השידוך, השכנוע והתיווך בין שני הצדדים⁶⁶. לפיכך נראה שיש לשלב את שתי הגירסאות יחד: רעיון השידוך של בתייה-מירל עפשטיין עם דודה הנצי"ב אכן הועלה לראשונה על ידי רבי ברוך עפשטיין הצעיר, אחיה של הכלה המיועדת שהתגורר באותה תקופה בבית דודו החתן המיועד – אולם

118-119 (שם הוא כותב שאף רבי ברוך עפשטיין השמיע בפניו חלק מהשתלשלות הדברים).

61 למען ציון לא אחשה, שם.

62 שרי המאה, שם.

63 ראו: מקור ברוך, ח"ד עמ' 1980. לאמיתו של דבר, אין הוא מוסר מידע כלשהו על נסיבות הנישואין.

64 רבן של ישראל, עמ' 124-127. ראו גם: מוולוז'ין עד ירושלים, ח"א עמ' 119-120.

65 מסגרת הסיפור הריהי מוסכמת ומכילה ארבעה פרטים עיקריים: א. בתייה-מירל נישאה תחילה לצעיר עשיר והתגרשה ממנו. ב. במקביל, גם הנצי"ב התאלמן מאשתו. ג. שני הצדדים סירבו תחילה לשמוע על רעיון השידוך. ד. בתייה-מירל עצמה השיבה בחיוב למן הרגע הראשון.

66 בפרט לאור מה שהזכרתי לעיל (סביב הערה 12), שבמשך השנתיים הראשונות ללימודיו של רבי ברוך בוולוז'ין הוא לא ביקר בבית הוריו.

מי שהוציא לפועל את השידוך, ותיווך הלוך-ושוב בין שני הצדדים עד לקבלת הסכמתם, היה אותו משולה של ישיבת וולוז'ין, ר' דוב מסלוצק.

הר"מ בר-אילן מספר כי לאחר קבלת הסכמתם העקרונית של שני הצדדים, הפגיש אותם השדכן ר' דוב בעיירה הקטנה מולודצנה, הסמוכה לוולוז'ין, שבה נמצאה תחנת הרכבת האיזורית⁶⁷. לדבריו, הנצי"ב בא עם בתו – הלא היא דרייזל, שכבר היתה נשואה לרבי רפאל שפירא – ובתיה-מירל באה עם אמה, מיכלה. לעומת זאת אביה של הכלה, הערוה"ש, לא נכח במפגש זה, "כי באותם הימים נתקבל לרב בעיר נווההרדוק". מדברי ר"מ בר-אילן במקום אחר אנו למדים שהחתונה עצמה התקיימה בו-ביום שקיבל הר"מ עפשטיין את כתב המינוי לרבנות נווההרדוק⁶⁸; כלומר, היה זה בסביבות סיוון תרל"ד (שכן בואו לנווההרדוק היה בראש חודש תמוז).

עוד מוסר הר"מ בר-אילן, שאמו היתה בשעת חתונתה בת 28⁶⁹; כלומר, שנת לידתה היתה לפיכך תר"ו. אולם קרוב לוודאי שזוהי טעות, כי סבתה של בתיה-מירל (אשת רבי יעקב ברלין), אשר היא קרויה על שמה, נפטרה רק באביב תר"ח⁷⁰. הר"מ בר-אילן עצמו מציין בסמוך כי אמו, ילידת בוברויסק, "נתגדלה ונתחנכה בעיר נובוויבקוב, בהתקבל אביה שם לרב"⁷¹ – דבר שקשה להולמו לאור התיארוך הנ"ל, לפיו היתה בתיה-מירל כבר בת שמונה-עשרה בזמן שעברה עם הוריה לנובויבקוב; הדבר אינו הולם גם את תיאורו במקום אחר, לפיו אמו באה לוולוז'ין (לאחר חתונתה עם הנצי"ב) "בימי נעוריה"⁷². לאור כל זאת מסתבר שמדובר בטעות פשוטה, אולי אף טעות-סופר, וייתכן שהר"מ בר-אילן התכוון לכתוב את הגיל: 20. זהו הגיל שמציין גם י"ל מיימון⁷³, ומכאן כתבנו לעיל שבתיה מירל נולדה במחצית הראשונה של שנות התר"י.

המשך חייה של בתיה מירל

הנצי"ב ואשתו השניה בתיה מירל התגוררו כמובן בוולוז'ין, ושם נולדו להם שני ילדים: יעקב ומאיר⁷⁴. ומאז החתונה בתרל"ד ועד לסגירת ישיבת וולוז'ין שמונה עשרה שנים לאחר

67 רבן של ישראל, עמ' 127 (וכן להלן).

68 מוולוז'ין עד ירושלים, ח"א עמ' 277.

69 רבן של ישראל, שם. נכדתה, טובה ברלין-פפיש – בת-בנה יעקב ברלין – שהתגוררה לצידה בירושלים, מעריכה שבפטירתה בתרצ"ג היא היתה כבת שמונים וחמש ("סבתי בתיה מרים", בתוך וולוז'ין: ספרה של העיר ושל ישיבת עץ חיים, ת"א תש"ל, עמ' 482); אולם מדובר בהשערה בלבד (שבספרה של ברלין-פפיש, צלילים שלא נשכחו, רמת גן תשנ"ח, עמ' 57, כבר הוצגה כעובדה).

70 כפי שמציין הנצי"ב בפתח חידושים בהלכות אבלות שכתב בזמן ה'שבעה' על אמו (שו"ת משיב דבר, ח"ב, בסוף הכרך עמ' 177).

71 רבן של ישראל, עמ' 125.

72 שם, עמ' 118.

73 שרי המאה, ח"ו עמ' 118.

74 הראשוו על שם אביו של הנצי"ב. והשני על שם דודו (של הנצי"ב) רבי מאיר ברלין אב"ד מוהילוב.

מכן, נטלה בתיה מירל חלק חשוב בדאגה לענייני הישיבה⁷⁵. בעקבות סגירת הישיבה באמצע תרנ"ב, עת נצרך הנצי"ב לנדוד בין עיירות ליטא כדי לאסוף ממון לכיסוי החובות שהותירה הישיבה⁷⁶, עברו בתיה מירל ושני בניה למינסק, שם הצטרף אליהם בהמשך אבי המשפחה הנצי"ב⁷⁷, ולאחר כמה חודשים עברו יחד לוורשה⁷⁸. הנצי"ב נפטר כידוע בכ"ח אב תרנ"ג; לאחר פטירתו נותרו אלמנתו בתיה-מירל ובניה בוורשה למעלה משנה, כשהם עסוקים – לצד אחרים – בהדפסת שו"ת משיב דבר (וורשה תרנ"ד) ובהפצתו⁷⁹. לאחר מכן חזרה כנראה בתיה מירל אל אביה הערוה"ש שבנובהרדוק⁸⁰, יחד עם בנה השני ר' מאיר⁸¹.

כמה שנים לאחר מכן – לא יאחר מתרנ"ט – התחתנה בתיה-מירל בשלישית, עם ר' חיים לוריא – בן אחותו של רבי יעקב מאיר פדואה מבריסק; לאחר החתונה הם התגוררו בעיירה פֶּרְזִין שבמחוז מינסק⁸². כשנפטר הערוה"ש בשנת תרס"ח, השתתפו בתיה מירל ובניה בהלווייתו בנובהרדוק⁸³.

75 ראו לדוגמא: מ"י ברדיצבסקי, פרקי וולוז'ין תרמ"ח, חולון תשמ"ד, עמ' 67-68. ואכ"מ.

76 כמתואר בכמה ממכתביו (ראו אגרות הנצי"ב מוולאזין, ב"ב תשס"ג, עמ' קמ"ד-קמ"ז), וכן במכתב בנו רבי חיים ברלין (שו"ת נשמת חיים, מהדורת תשס"ח, חלק אר"ח סי' קי"ח). ראו גם: מקור ברוך ח"ד עמ' 2030-2029; והמקורות שבהערה הבאה.

77 ראו מכתב הנצי"ב מאדר תרנ"ב: "והנני בק"ק מינסק בורח מן המלוים" (אגרות הנצי"ב מוולאזין, עמ' קמ"ד), וביתר פירוט במכתב בנו הר"מ בר-אילן משנת תרע"ג בקירוב (רב"צ אייזנשטדט, לתולדות ישראל באמריקה, ספר ראשון, ניו יורק תרע"ג, טור 9). ראו גם: רבן של ישראל עמ' 143-144, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 186-182.

78 רבן של ישראל שם. (ויש לתקן לאור האמור את תיאורו של שאול שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 248).

79 ראו מכתבו של רבי חיים ברלין מקיץ תרנ"ה: אור המזרח כך ל"ה חוברת א', ניו יורק, תשרי תשמ"ז, עמ' 40-44. בשער השו"ת נכתב: "בהוצאת אשת הגאון זצלה"ה ובניה". לתיאור הכנת הספר, שהחלה עוד בחיי הנצי"ב והשתתפו בה כמה מתלמידיו, ראו: רבן של ישראל עמ' 146-147.

80 ראו שרי המאה ח"ו עמ' 108; ולהלן לגבי ההלוויה.

81 ראו מכתבו הנזכר שבספר 'לתולדות ישראל באמריקה'. יש להניח שאף בנה הבכור של בתיה מירל, יעקב, היה עמם בתקופה זו (שכן התחתן רק בתר"ס), אך לא מצאתי לכך אזכור מפורש. אציין עוד שבשנת תרנ"ה יצא הר"מ בר-אילן ללמוד בישיבת טלז, ולקראת סוף העשור שהה בבריסק אצל קרובו רבי חיים סולובייצ'יק – אך בין התקופות הללו חזר לבית סבו שבנובהרדוק.

82 גם בנה הר"מ בר אילן התגורר עמם בברזין, מתחילת שנות התר"ס (בקירוב) ועד לנישואיו בתרס"ב, כפי שתיאר בהרחבה בספרו: מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 287-292. והנה, עובדה חריגה היא שעל אף שהוא מאריך שם בתיאור העיר ברזין ודמותו של ר"ח לוריא הנ"ל, אין הוא מזכיר ולו ברמז שהלה היה אביו-חורגו! אולם עובדה זו כתובה במפורש במכתבו הנזכר מתרע"ג ב'לתולדות ישראל באמריקה': "גרתי שנים אחדות בברזין בבית אמי הכבודה מאד חכמת נשים, ובעלה האדם המצוין בתו"י [=בתורה ויראה] ר"ח לוריא יחי'...". ואף אחייניתו, טובה ברלין-פפיש, הזכירה את הדבר ברשימותיה ("סבתי בתיה מרים", לעיל הערה 67, עמ' 480). בהתאם להשמטה זו, הר"מ בר אילן גם אינו כותב הסבר כלשהו לסיבת בואו לברזין.

83 שרי המאה חלק ו', עמ' 118. אגב כך אציין לחדו"ת שפרסם ר"ח לוריא בשנים תרס"ט-תרע"א: קובץ יגדיל תורה (סלוצק). שנה ראשונה הונטרס ד' עמ' 55-56. שנה ג' הונטרס ד' עמ' 42-40.

כעבור עשור, לאחר פטירת בעלה הנזכר – ללא ילדים מנישואין אלה – הצטרפה בתיה מירל בשנת תרע"ט אל בנה הר"מ בר-אילן שבארצות הברית, ובתחילת שנת תרפ"ג עלתה בגפה לארץ ישראל (שם הצטרף אליה בנה הנ"ל, בשנת תרפ"ו)⁸⁴. מאז ואילך ישבה בשכונת זכרון-משה בירושלים, שם נפטרה בכ"ד שבט תרצ"ג, בשנות השמונים לחייה⁸⁵.

בתיה מירל ברלין הותירה צאצאים משני בניה, חלקם בארה"ב ורובם בארץ ישראל (למשפחות בר אילן, ליברמן, פפיש, רָמו, הלקין ועוד).

ה. בתו איידל כהנוב

על איידל (איידעלע), שהיתה קרוב לוודאי בתו הבכורה של הערוה"ש, ידועים מעט מאד פרטים. היא נולדה בבוברויסק בסוף שנות הת"ר או תחילת שנות התר"י, עברה עם הוריה לנובוזיבקוב לקראת אמצע שנות התר"כ ושם נישאה בגיל צעיר – ובנסיבות שאיננו יודעים לגביהן דבר – לסוחר עשיר בשם אלכסנדר זוסיא (זישה) כהנוב, שהתגורר עד אז באודסה; לאחר נישואיהם הם התגוררו באחוזה רחבה שרכש כהנוב בסמוך לנובוזיבקוב⁸⁶. איידל ובעלה הוסיפו להתגורר באותו איזור מרוחק גם אחרי שאביה הערוה"ש עבר לנובהרדוק, ואין בידינו כל מידע על קשר שנשמר בינם לבין שאר המשפחה.

אחד מילדיהם של איידל ובעלה – נכדו של הערוה"ש – היה ברוך (בוריס) כהנוב, שנולד באחוזה הוריו בשנת תרמ"ז; בבגרותו עסק במקצועות שונים בתחום ההנדסה, תחילה ברוסיה ואחר כך במצרים, אליה היגר בתרפ"ב; במצרים עסק גם בענייני ציבור למיניהם. בשנת תש"י, לאחר התהפוכות שהתחוללו בעקבות הקמת מדינת ישראל, עלה לארץ ישראל, בה נפטר ובה חיים גם צאצאיו⁸⁷.

נספח – הערוה"ש ומשפחת שחור

לאורך המאמר הזכרנו כמה מקרוביו של הערוה"ש בני משפחת שחור: רבי אפרים זלמן ורהפטיג-שחור, רבי אלכסנדר זיסקינד שחור, ועוד. בחלק אחרון זה של המאמר אסכם את "משולש" קשרי הנישואין המסועפים שבין משפחות עפשטיין, שחור וברלין, שבמרכזם (לענייננו) ניצב הערוה"ש.

84 טובה ברלין-פפיש, במאמר הנזכר "סבתי בתיה מרים", עמ' 481. ראו גם המידע הפזור בדברי רי"ל מיימון (המספר כי ליווה את בתיה-מירל בנסיעתה לארץ ישראל), שרי המאה חלק ו' עמ' 116-120.

85 הרמ"צ נריה, שיחות הראי"ה, ת"א תשל"ט, עמ' ק"ח-ק"ט. עוד לדמותה ופועלה, בוולוז'ין, בִּרְזִין וירושלים, ראו: מוולוז'ין עד ירושלים חלק א' עמ' 118-122; הנ"ל, רבן של ישראל עמ' 127-131; טובה ברלין-פפיש, צלילים שלא נשכחו, עמ' 18-19, 55, 57.

86 ראו: ר' יצחק ניסנבוים, עלי חלדי, וורשה תרפ"ט, עמ' 40.

87 ראו: דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך י"א עמ' 3721; ושם תמונתו לצד מעט פרטים נוספים. וכו' אזכור שניים מצאצאיו (לבתי כהנוב ולניאדו).

ראשית לכל, הערוה"ש עצמו היה נשוי למיכלה לבית ברלין, אחותו של הנצי"ב. אחות נוספת של הנצי"ב – שלושתם ילדיו של רבי יעקב ברלין – נישאה לרבי חיים ליב שחור, אבי משפחת שחור דנן. דהיינו, הערוה"ש, הנצי"ב ורח"ל שחור, היו שלושה גיסים.

כעת, בת אחת של הערוה"ש, בתיה מירל, נישאה (כדלעיל) לדודה מצד אמה, הנצי"ב. בן אחד של הערוה"ש, רבי דובער, נישא (בזיווג שני) לליפשא בתו של רבי אלכסנדר זיסקינד שחור, שהיה אחיינו של הנצי"ב – בנו של גיסו הנזכר רבי חיים ליב שחור – ובן דודו של רבי דובער עצמו. ובשלישית, בת נוספת של הערוה"ש, בריינה, נישאה (בזיווג ראשון) לרבי אפרים זלמן ורהפטיג – בנו של רבי אלכסנדר זיסקינד שחור הנזכר, שכאמור היה בן דודה.

נמצא אפוא:

1. הערוה"ש היה גם גיסו של הנצי"ב וגם חותנו בזיוו"ש.
  2. רבי חיים ליב שחור היה גם גיסו של הערוה"ש, גם אבי-מחותנו וגם סב-כלתו.
  3. רבי אלכסנדר זיסקינד שחור היה גם אחיינו של הערוה"ש וגם מחותנו פעמיים: החותן של בנו וחמיה של בתו.
  4. רבי ברוך עפשטיין היה גם אחיינו של הנצי"ב וגם גיסו, וכן הוא היה גיס לבנו של בן דודו (רבי אלכסנדר זיסקינד שחור), רבי אפרים זלמן שחור.
- בסיום אזכיר שני רבנים נוספים ממשפחת שחור, שלערוה"ש היה עמם קשר אישי הדוק. האחד הוא רבי יוסף דוד (רושקין⁸⁸) שחור, אחיו הצעיר של חתן הערוה"ש רבי אפרים זלמן שחור (וגיסם של בריינה ורבי דובער), שנולד בתרכ"א, כיהן כרב בכמה קהילות ונפטר בטרם עת בח' אלול תרס"ו⁸⁹. והשני הוא רבי אלעזר דוד ב"ר אלחנן שחור, אחיינם של רבי יוסף דוד ורבי אפרים זלמן הנזכרים, שגדל בצעירותו בליטא, ומפי השמועה נמסר שהיה קרוב לערוה"ש עד כדי שהאחרון הכתיב לו חידושי תורה והעלה באמצעותו על הכתב חלק מהלכות שבת של ערוך השלחן⁹⁰.

88 כל שינויי שמות המשפחה שאנו רואים אצל משפחת שחור, כגון: קוסובסקי, רושקין, ורהפטיג וכו', נעשה ככל הנראה כדי לחמוק מגזירת הגיוס לצבא הצאר הרוסי.

89 מכתבים רבים ממנו ובעיקר אליו, של הערוה"ש ושל אחרים (בפרט רבי חיים ברלין), נדפסו לאורך הספר זכר אבות. לתולדותיו ראו: ר"מ, צינוביץ', עץ חיים – תולדות ישיבת וולוז'ין, ת"א תשל"ב, עמ' 395-396; וכן בזכר אבות עמ' 72-87 ועוד.

90 כך מובא בספר איגרות מרן רי"ז הלוי, ירושלים תשס"ח, עמ' 470. רבי אלעזר דוד למד אצל החפץ חיים, רבי חיים מבריסק ורבי חיים עוזר גרודזינסקי, ובהמשך חייו עלה לירושלים. היה נשוי לבת דודתו, פייגה בת רבי זאב שחור (שהיה נכד לרבי יוסף דוד שחור. ראו: זכר אבות עמ' 99-100, 106).